

**NERİMAN NERİMANOV'UN "BAHADIR VE SONA" ESERİNDE TÜRK-ERMENİ
KÜLTÜR ÇATIŞMASI¹**

*TURKISH-ARMENIAN CULTURE CONFLICT IN NERİMAN NERİMANOV'S WORK
"BAHADIR AND SONA"*

Prof. Dr. Erdoğan UYGUR

Ankara Üniversitesi, uygur@humanity.ankara.edu.tr, Ankara/Türkiye

ÖZ

Azerbaycan edebiyatında eleştirel realizmin önemli isimlerinden biri olan Neriman Nerimanov (1870-1925) eserlerinde toplumsal sorunlara dikkati çekmiştir. Toplumun gelişmesine mani olan cehaleti, eğitimsizliği, kadın hukuksuzluğunu, din ve inanç istismarını eleştiri merkezine almış; Müslümanlar arasındaki din ve mezhep kaynaklı tefrikayı eleştirerek, ayrışmalara çözüm bulma amacının yanı sıra toplumda bir arada yaşamakta olan farklı milletlere mensup cemiyetler arasında dinsel ve kültürel farklılıklardan kaynaklanan sorunları da sayfalarına taşımıştır. Yazarın "Bahadır ve Sona" (1899-1900) adlı eseri Kafkasya bölgesinde bir arada yaşayan Türk ve Ermeni toplumlarının gelenek, görenek ve zihniyetlerine yönelik tespitler ve eleştiriler içermesi bakımından önem taşımaktadır. Eser, toplumlar arasındaki kültür farklılıklarının ve bu farklılıklardan kaynaklanan çatışmaların çoğu zaman telafi edilemez vahim hadiselerle yol açmasına emsal teşkil eder özelliindedir. "Bahadır ve Sona" Azerbaycan edebiyatında povest türünün güzel bir örneğidir. Türk genci Bahadır ile Ermeni kızı Sona arasındaki duygusal yakınlaşmayı dramatize eder. Mensup oldukları toplumlar, onların bir araya gelmelerine izin vermeyecek mahiyettedir. Yazarın karakterleri Türk ve Ermeni kimliği altında kurgulaması, bu toplumdaki öteki ve yabancı kavramlarının tariflendirilmesinde kendisine oldukça uygun bir zemin hazırlamıştır. Nerimanov, iki toplumun da millet ve din ayırımına dayalı keskin çizgilerine vurgu yapmıştır. Eğitimsizlikten ve cehaletten kaynaklanan fanatizmi eleştirmiş, aynı zamanda eğitim ve bilinç düzeyindeki uyumlu oranı işaret ederek toplumların inkişafında eğitimin önemini ve rolünü belirlemeye çalışmıştır. Bu makalede Neriman Nerimanov'un "Bahadır ve Sona" povestini temel almakla birlikte, Türk ve Ermeni toplumlarıyla ilgili başka eserlere de gönderme yaparak, bu iki toplum arasındaki kültür çatışmasına yol açan unsurları çözüm önerileriyle birlikte irdelemek ve sonuçlarını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Neriman Nerimanov, Azerbaycan, Türk, Ermeni, Kültür, Fanatizm, Çatışma, Eğitim.

ABSTRACT

Neriman Nerimanov (1870-1925), one of the important names of critical realism in Azerbaijani literature, attracted attention to social problems on his works. The base of his criticism is the ignorance, the lack of education, the women's lawlessness, the abuse of religion and belief which are the obstacles to the development of the society, by means of criticize the separation arose from religion and sectarian among Muslims, beside the purpose of solving the separation he has also brought the problems that arise from religious and cultural differences among societies from different nations living together to his pages. His book entitled "Bahadır ve Sona" (1899-1900) is important in terms of the inclusion criticisms and determinations of the traditions and mentalities of Turkish and Armenian communities living together in the Caucasus region. The work is an example of the cultural differences between societies and the conflicts arose from these differences often leading to irrecoverable grave incidents. "Bahadır and Sona" is a good example of the povest type in Azerbaijani literature. It dramatizes the emotional intimacy between the Turkish young Bahadır and the Armenian girl Sona. The nature of the societies that they belong to will not allow them to come together. The fact that editing of the characters as Turkish and Armenian identity provides to the author suitable ground for describing the concepts of other and foreign in these societies. Nerimanov emphasized the sharp lines of both communities based on the distinction of nation and religion. He criticized fanaticism caused by illiteracy and ignorance and tried to determine the importance and role of education in the development of societies by pointing at coherent proportion of education and awareness. In this article along with the base of Neriman Nerimanov's povest "Bahadır ve Sona" it is aimed to examine the elements that caused cultural conflict between Turkish and Armenian societies with solution proposals and to set forth its results, by referring to the other works related to these two communities.

Key Words: Neriman Nerimanov, Azerbaijan, Turkish, Armenian, Culture, Fanaticism, Conflict, Education.

¹ YBÜ tarafından düzenlenen Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu (29 Ekim-1 Kasım 2017)'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve makaleye dönüştürülmüş halidir.

1. GİRİŞ

Kafkasya ve Transkafkasya çok uluslu bir coğrafyadır. Bölgedeki her ulusun kendine özgü dili, kültürü, inancı ve yaşam tarzı vardır. Uluslar genellikle iç içe geçmiş bir haldedir. Kimileri ziraatle uğraşmakta, ekip biçmekte, kimileri yol kesip eşkıyalık yapmakta veya hane basarak çocuk-yetişkin demeden fide için insan kaçırmaktadır. Dolayısıyla XIX. yüzyılın sonuna kadar bölgede aynı zamanda, kaotik bir durum söz konusudur. Halkların birbirine güveni yok denecek kadar azdır. Hatta Sosyal ve siyasi sebeplerden kaynaklanan bu güvensizlik ortamı kimi zaman ciddi boyutlarda çatışmalara ve birbirine ebedi düşman ulusların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir.

Bu duruma misal olarak Türk ve Ermeni halkları arasındaki problematiği vermek mümkündür. Kaynaklar Ermenilerin Türklerle ilk karşılaşmalarını 11. yüzyıla tarihlendirmiştir. “Ermenistan olarak adlandırılan Batı Azerbaycan coğrafyası, 8. yüzyılda Müslüman Arapların, 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Türklerin egemenliğine girmiştir.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru ise Ermenilerin büyük bir bölümü Osmanlı Devleti’nin topraklarında yaşarken, geri kalan kısmı İran idaresinde bulunmaktaydı. İran ile Osmanlı arasındaki ticarete zenginleşen Ermeniler müreffeh bir hayat sürmekteydiler (Sertçelik, 2009: 31). Rusya ile İran arasında yaklaşık 10 yıl süren savaşın ardından imzalanan Gülistan Antlaşması (1813) ile Hazar Denizi kıyıları Rusya’nın hükümlerine alanına girer. Böylece, Azerbaycan toprakları İran ile Rusya arasında paylaşılmış olur. Azerbaycan’da yaşayan Ermenilerin yanı sıra, İran’dan, Güney Azerbaycan’dan göç eden yaklaşık 40 bin Ermeni yeni Rus topraklarına ve özellikle Karabağ’a yerleştirilir (Sertçelik, 2009: 42-43).

Çarlık idaresi Kafkasya’da Rus varlığına ve otoritesine direnç gösteren Müslümanlara karşı Ermenileri destekleyerek bölgede bir denge politikası uygulamaya çalışmıştır. İran’dan ve Anadolu’dan getirilen Ermeniler bölgede sayıca önemli bir yekûna ulaşmışlardır. Rusya’nın Ermenileri Kafkasya coğrafyasında bir araya getirmesinin sebebini Osmanlı Devleti’ne ve İran’a karşı bir güvenlik koridoru oluşturmaya dayalı bir tedbir olarak yorumlamak mümkündür (Bozkuş Deveci, 2006). Bu şartlar altında Rusların Ermenilere nüfuz etmesi kolaylaştığı için İran ve Osmanlı ile yapılan savaşlarda Ermeniler sürekli Ruslarla birlikte hareket etmişlerdir.

Yöneticileri genellikle Rus Ermenisi olan Hınçak (Cenevre 1886) ve Daşnaksutyun (Tiflis 1890) gibi Türklere karşı mücadele eden siyasi örgütlerle birlikte çete faaliyetlerinin de Osmanlı Devleti’ndeki ve Rusya’daki Türk-Ermeni ilişkilerine ciddi anlamda zarar verdiği bilinmektedir. Bu örgütler Makyavelist bir anlayışla faaliyet biçimi olarak tedhiş ve çatışma ortamından beslenmekte bir sakınca görmemişlerdir (Uygur, 2016: 177).

“Günümüzde Azerbaycan’daki Ermeni meselesi, Azerbaycan topraklarında Ermeni devletinin kurulması süreciyle bağlantılıdır. Sözü edilen süreç, Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’yı işgali ile başlamış ve bu fiili durum Ermenilerin bölgede etnik yerleşimleri için uygun zemin hazırlamıştır.” (Morkoç, 2016: 5300). Rus-Japon savaşından (1904-1905) yenilgiyle çıkan Çarlık Rusyası’ndaki otorite zafiyetini fırsat bilen Ermeniler Türklere karşı silahlanmışlardır. Kaotik ortamdan yararlanmak isteyen Çar idaresi bölgede her iki halkın da silahlanması yönünde gayret sarf etmiştir. Başlangıçta kişisel anlaşmazlıklar yüzünden çıktığı düşünülen çatışmalar giderek genişlemiş ve büyüyerek kitlesel kırımlara dönüşmüş, katliamlar engellenemez hâle gelmiştir.

2. TÜRK VE ERMENİ ALGISININ EDEBİYATA YANSIMASI

Bir kısır döngü hâlinde belirli aralıklarla sürüp giden çatışmalar iki toplum arasında nefret duygusunun giderek artmasına sebep olmuştur. Bu durum edebiyata da yansımıştır. Mir Möhsün Nevvab (1833-1919), Memmed Said Ordubadi (1872-1950), Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943) gibi yazarlar Azerbaycan edebiyatında Ermeni meselesini işleyen eserler kaleme almışlardır. Mir Möhsün Nevvab (1833-1918)’in “Ermeni Müselman Davası” (1993), Memmed Said Ordubadi’nin “Qanlı İller” (1911) gibi eserleri Türklerle Ermeniler arasındaki çatışmalarla ilgilidir (Morkoç, 2016: 5294).

Ermeni edebiyatında XI. yüzyıldan itibaren Türklerle ilgili eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Ermeni tarihçi Aristakes Lastiversti 1002-1072 yıllarını kapsayan dönemde Türklerle Bizans İmparatorluğu arasında yapılan savaşlar sırasında Ermenilerin çektiği sıkıntıları ve Bizans’ın yenilgisinden sonra yeni duruma uyum sorunlarını *Bölgemizde Yabancı Milletlerden Dolayı Maruz Kaldığımız Felaketlere Dair* adlı eserine malzeme etmiştir. Bu eser Ermenilerin Türklerden bahsettiği, bilinen ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. (Eryılmaz, 2011a: 193).

Ermeni toplumunda Türklerin Anadolu'ya gelişleri, Timur'un ve ardından gelenlerin yaptıkları akınlar ve Osmanlı-İran savaşları üzerine yazılan eserlerde daima olumsuz bir Türk imajı verilmiştir. Bu durum Ermeni okullarında okutulan ders kitaplarında Ortaasya'dan Kafkasya'ya gelen Türklerle savaş şartlarında karşılaşma olarak anlatılmış ve Türkler vahşi, barbar, işgalci imgeleriyle nitelendirilmiştir (Bozkuş Deveci, *Ermenistan Tarih Ders Kitaplarında...*, web). Doğal olarak Ermenilerin bilinçaltında sürekli canlı tuttuğu *öteki* kavramının anlamı hep Türklerle ilişkili olmuştur (Bozkuş Deveci, *Ermenilerin Gözüyle Tehcir...*, web).

XX. yüzyılda yayınlanan tarih konulu metinlerin hemen hepsinde "Ermeni sorunu" Türk imajı eşliğinde ve çeşitli cephelerde Türk'e mukavemet esasında ele alınmıştır (Karaca, 2003). Netice itibarıyla Türkler hakkında *menfi imaj* ve *öteki* algısı özellikle Ermeni toplumu tarafından içselleştirilmiş bir kabul anlamına gelmektedir. Ermeni Kültüründeki Türk imgesinin oluşumunda kilisenin de önemli bir faktör olduğu bilinmektedir (Deveci, 2006: 58).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen birbirine düşmanlık duyguları beslemeyen insanların varlığı edebiyat dünyasında bazı yazarlara ümit ve cesaret vermiş; ayrışma yerine, bir arada yaşamayı kolaylaştıracak ortak özellikleri ön plâna çıkartan eserler yazmaya heveslendirmiştir. Abdurrahim Hagverdiyev (1870-1933) 1907 yılında kaleme aldığı *Ağa Mehmed Şah Kaçar* piyesinde Kafkasya'ya sefer yapan İran hükümdarı Muhammed Şah Kaçar (1808-1848)'a karşı bölgede yaşayan Türk, Gürcü ve Ermeni uluslarının işgali önlemek için ortak mücadeleye giriştiklerinin altını çizer (Gasımzade'den akt. Uygur, 2007: 2240). "Abdulla Şaik (1881-1959)'in *İntihar mı, Yaşamak mı?* (1910) eseri Türkler ve Ermeniler arasındaki dostluğun boyutlarını ele alması bakımından ilginçtir. Nesir yazıda Aslan'ın düştüğü borç batağından kirvesi Avanes sayesinde kurtulması ve Aslan'ın da Kür Çayı'nda boğulmak üzere olan Avanes'i canını tehlikeye atarak kurtarması iki ulusun bireyleri arasındaki dayanışmayı ortaya koyan güzel bir edebî ürün olur." (Uygur, 2007: 2240).

Sonraki yıllarda, Sovyetler Birliği döneminde de Sosyalist öğretinin taleplerine uygun bir şekilde "Halkların Dostluğu" çerçevesinde yayınlanan eserlerde kültürel benzerliklere ve insanî değerlere atf yapılarak, iki ulus arasında gerilimi azaltmaya ve dostluğu ön plâna çıkartmaya özen gösterilmiştir. Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) *Kamança* (1920) adlı öyküsünde kültürel benzerliklere atf yaparken musikîyi ve kamançayı vasıta yapar:

"İki ulus arasında patlak veren çatışma üzerine silahlı Türkler tarafından esir edilen bir Ermeninin ölmek ile yaşamak; Türk komutanının ise öldürmek ile yaşatmak arasındaki ince çizgi üzerinde keskinleşen gergin psikolojik durumları tasvir edilir." (Uygur, 2007: 2241).

Romantizmle beslenen realist öyküde tutsak Ermeni güzel kamança çalmaktadır. Kamançadan çıkan ezgiler Türk komutanı çocukluğuna, gençlik yıllarına, iki toplumun huzur içinde bir arada yaşadığı zamana götürür. Uzun duygusal iç hesaplaşmalardan sonra, çatışmanın Çar kaynaklı fitnelere çıktığını bilen komutan silahsız Ermeniye serbest bırakır. (Uygur, 2007: 2241).

Kırsal kesimlerdeki feodal yapılanmaya karşı verilen mücadeleyi tasvir eden Hagverdiyev'in Köhne Dudman (1927) piyesinde Türk-Ermeni dayanışması epizot olarak yer alır. Cafer Cabbarlı (1899-1934)'nın *1905. İlde* piyesi (1931) Türkler ve Ermeniler arasına nifak salan Çar yönetimini ifşa etmesi bakımından önemlidir. Cabbarlı, eserinde tarihî gerçeklikten hareketle 1905 yılında Çarın entrikaları sonucunda birbirleriyle çatışmaya başlayan iki toplum arasındaki kültürel benzerlikleri, insana özgü üzüntü ve sevinçleri, kaygıları, ümitleri, beklentileri, sevgi ve aşkları ön plâna çıkartarak, farklılıkların en az düzeyde algılanması için gayret sarf eder. Eserinde geleneklerin ve taassubun en güçlü olduğu köy ortamındaki sosyal yaşamdan kesitler sunarak, dostluğun bütün tahriklere rağmen mümkün olabileceğini gösterir.

"Cabbarlı, sebep ve sonuçlarıyla oldukça düşündürücü ve dehşet verici hadiselerle sahne olan halklar arasındaki çatışmadan ibret alınması gerektiği üzerinde ısrarla durur ve Rus Çarının kendi egemenliğini sürdürmek için milliyet kavramını istismar ederek halkları birbirine düşürmeye çalışmasını lanetler." (Uygur, 2007: 2243).

Ermeni edebiyatında Mıgırdıç Grigori Armen (1906-1972), *Hegnar Çeşmesi* (1935) adlı eserinde 1900'lü yılların başında Gümrü'de yaşayan halkların yaşam tarzını kaleme almıştır. Eserde Türklerin, Ermenilerin ve Rumların bir arada uyum içinde yaşamaları söz konusu edilmiş olmakla birlikte birbirlerinden kız alıp verme gibi bir durum yoktur. Zira geleneklerin etkisiyle bu milletler aynı çevrede yaşam sürseler de aralarında bir uçurum varmışçasına birbirlerine yabancıdırlar. Eserde bu durumun ortaya konulmasından başka, katı gelenekler yüzünden yok olan bir yasak aşka, etnik ve dinî ayrımcılığa, yobazlığa, batıl inançlara ve kadının toplum ve aile içindeki rolüne vurgu yapılmıştır (Eryılmaz, 2011b:128-135). Bütün bunlar göz önüne

alındığında “uyum içinde bir arada yaşamak” tabirinden ziyade “çatışmazlık ortamında bir arada yaşamak” tabiri daha uygun gibi görünmektedir.

“Sonuç olarak bugün Ermenistan’da yaratılan Türk imgesinin oluşumunda I. Dünya savaşının, Ermeni Tehcirinin, Ermeni Kilisesinin, Ermenistan Cumhuriyetinde ilkokuldan başlamak üzere çocuklara okutulan tarih kitaplarının, terörist grupların, siyasilerin önemli etkisi bulunmaktadır. Bunların yanı sıra geçmişten günümüze kadar gelen Ermeni edebiyatının oluşumunda doğal olarak siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerin de önemli bir katkısının olduğunu unutmamak gerekmektedir.” (Deveci, 2006: 58).

Edebiyat, kendi özgül olanaklarıyla zamanın sorunsalının algılanmasına fayda sağlayan önemli bir veridir (Atay, 2016: 162). “Özellikle malzemesinin dil olması nedeni ile kültürle olan ilişki açısından bir adım önde olduğunu düşündüğümüz edebiyat, işlev, misyon ya da amaç itibarıyla en fazla polemik yaşanmış sanat dallarındandır. Birey ve toplumla iç içedir. Dolayısı ile Sosyoloji, Tarih, Psikoloji gibi bilim dalları ile doğal bir ilişki içerisindedir.” (Erol, 2016: 534).

Bütün tahrik unsurlarının canlılığını korumasına rağmen Türk ve Ermeni halklarını çatışma zemininden uzak tutacak eserlerin varlığı göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda Neriman Nerimanov (1870-1925)’un mezkûr bilimlerle beslenen *Bahadır ve Sona* adlı povesti Türk toplumunu sosyolojik bakımdan eleştirmenin yanında, benzerlikler veya zıtlıklar vasıtasıyla çatışma zemininin, gergin ortamın ve ötekileştirmenin zararlarını da göstermeyi amaçlayan bir eser olarak Azerbaycan edebiyatındaki yerini almıştır.

3. NERİMAN NERİMANOV

Neriman Nerimanov, Azerbaycan’da matbuat, edebiyat ve siyaset alanında faaliyet göstermiş maarifçi aydınlardan biridir. Hekim olarak görev yapmakla birlikte toplumdaki aksamalara ve huzursuzluklara kayıtsız kalmamış, edebiyatta Mirza Fethali Ahundzade’nin açtığı çığırını takip ederek eleştirel realizmin önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir (Ahmedov, 2004: 7). Pek çok gazete yazısı, felyeton ve makalenin yanı sıra başka edebî türlerde de eser vermiştir. İlk dram eseri *Nadanlık* (1894) komedisidir. Maarifçi anlayışa uygun kurgulanan eserde kırsal kesimlerdeki eğitimde ve zihniyetlerde eski ile yeninin çatışması sergilenmektedir. Ardından 1895’te yine komedi türünde *Şamdan Bey* piyesini yazmıştır. Toplumsal sorunları bir aşk öyküsüyle birlikte ele aldığı *Bahadır ve Sona* (1899-1900) adlı povesti bazı münekkitler tarafından Azerbaycan’daki ilk batılı tarzda roman denemesi olarak kabul edilmektedir.

1898’de kaleme aldığı *Nadir Şah* dramı ilk tarihî dram olma özelliği taşımaktadır. Eser, saraydaki münafıkların sebep olduğu fitne ve entrika yüzünden hanedanın maruz kaldığı aile faciası ve İran’ın kargaşaya sürüklenmesi üzerine kurgulanmıştır. Nerimanov tarihe müracaatla İran yönetimini merccek altına alarak idarî ve toplumsal sorunları ve bunların çözüm yollarını tespit etmeye çalışmıştır. İslâm dünyasındaki tefrikaya son vermek amacıyla mezheplerin uzlaştırılması gerektiği fikrini de işlediği eserde kuralların ve kanunların adil olmasının lüzumu üzerinde durmuştur. Öte yandan hırs ve ihtirasın olumsuz sonuçlara yol açacağına da altını çizmiştir. *Pir* povesti dinî fanatizm ve cehalet üzerine kuruludur. *Bir Kendin Sergüzeşti*, *İdil Kenarında*, *Şeytan Bazarda* hikâyeleri de edebî faaliyetler kapsamında ürettiği küçük hacimli eserleridir (Penah, 2014: 117-118).

Bunların dışında “Nerimanov öğretmenler ve öğrencilere yardımcı olmak, okullarda Azerbaycan Türkçesinin eğitiminin kalitesi ve gücünü artırmak amacıyla edindiği deneyimler ve teorik bilgilerine dayanarak 1899 yılında *Türk-Azerbaycan Dilinin Muhteser Serf-Nehvi* adlı bir ders kitabı yazmış ve yayınlamıştır. Bu ders kitabı o dönemin Rus ve Müslüman okullarında Azerbaycan Türkçesinde eğitim gören çocuklar için düzenlenmişti.” (Aliyeva, 2005: 152; Savaşkan, 2015: 208).

Siyaset alanında Azerbaycan’daki Bolşevik işgalinin ardından halk komiserliği başkanlığına, ardından devlet başkanlığına getirilmiştir. Osmanlının dağılmasıyla kurtuluş savaşı vermek durumunda kalan Türkiye’nin işgalci güçlerle mücadelesinde çok ciddi anlamda maddî ve manevî desteği olmuştur (Adıgüzel, 2004: 277-317). Nerimanov 1925’te Moskova’da vefat etmiştir.

4. BAHADIR VE SONA

Neriman Nerimanov’un *Bahadır ve Sona* povesti iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü 1899’da, ikinci bölümü 1900’de yazmıştır. Daha sonra, tiyatrodan oynanmak üzere 1915 yılında sahneye de uyarlamıştır (Musaev, 1956: 278). Eserde Mengilis*, Tiflis ve Petersburg mekân olarak kullanılmıştır. Olay örgüsü zaman

* Mengilis, Tiflis’e yakın dağlık bölgede Ağ Bulaq kazasına bağlı yazları yaylıya çıkılan bir kasaba.

bakımından yaz dönemiyle sınırlıdır. Eser bir aşk öyküsü gibi gelişme gösterse de Türk toplumundaki pek çok aksama; sosyal yapıda ve toplum zihniyetinde yanlışlık şahıslar arasında kurulan münasebetler aracılığıyla epizotlar halinde okuyucuya aktarılır. Türk üniversite öğrencisi Bahadır'ın taraf olduğu her diyalogun bu amaçla gerçekleştiği görülmektedir.

Eser Bahadır'ın Ermeni kızı Sona'ya Farsça özel ders vermesiyle gelişen olaylar üzerine kurgulanmıştır. İki genç arasında başlayan duygusal yakınlık olay örgüsünün en önemli unsuru gibi görünse de iki farklı toplumun zihniyeti ve sosyal yapısı musahabenin ana konusunu oluşturmaktadır. Eserde Bahadır ve Sona'nın yanı sıra, eğitilmiş veya bilinç düzeyi yüksek ikincil şahıslar vasıtasıyla da dil, din, eğitim, eşkıyalık gibi sosyal konular eleştirel bir bakış açısıyla gündeme getirilmiştir (Akın, 2015: 376). Kısaca, Nerimanov olay örgüsünde çeşitli münasebetler aracılığıyla Türk ve Ermeni toplumlarındaki sosyal yapıyı mercek altına almıştır.

Bahadır-Sona münasebetinde derslere başlama ve geniş spektrumlu sohbetler çerçevesinde milletlerin terakkisinde din ve din adamlarının rolü tartışmaya açılır. Dinlerin geliş sebebi olarak toplumların hakkaniyete dayalı bir düzen içinde yaşamlarını sürdürmelerinin lüzumu gösterilir. Hıristiyan dünyasında din ve devlet işlerinin bir mücadele sonucunda birbirinden ayrıldığı, buna mukabil İslâm dünyasında böyle bir uygulamanın olmayışından dolayı ruhanilerin toplum üzerinde büyük nüfuz sahibi oldukları vurgulanır. Bu durumun din istismarı-menfaat ilişkisini de beraberinde getirdiği ve toplumun gelişmesine olumlu katkı sağlamadığı ifade edilir. Öte yandan, bu münasebette bütün dinlerin aynı amaçla getirildiği halde dinsel ayrılıkların sebeplerinin ne olduğu sorgulanmaya başlanır.

Bu bölüm esasında dinde reform taleplerinin dile getirildiği bir epizottur. Diyalogda Sona'nın deyimiyle Hıristiyan dünyası Martin Luther (1483-1546) sayesinde dinî fanatizmin önüne geçebilmiştir. Batıdaki toplumsal gelişme Hıristiyanlıkta yapılan reformlarla ilişkilendirilerek İslâm dünyasının kendi Luther'ini beklediği ifade edilir.

Millet kelimesinin geçtiği sohbette Bahadır, milliyetçi bir insan olduğu için kendi milletinin içinde bulunduğu vaziyetten üzüntü duyduğunu itiraf eder. Başka milletlerden geride kalmasının sebeplerini pozitif bilimden uzak kalmasına bağlar. Bilim olmadan gelişmenin mümkün olmadığını söyler.

Sona da bilinçli bir Ermeni kızıdır. Ermeni milletinin terakkisi için çaba sarf etmektedir. Bu diyalogda din-millet-terakki kavramları ve bunların birbirleriyle münasebetleri sorgulanır. Din adamlarının toplumu yönlendirme kabiliyeti ve bilime bakışı Hıristiyanlık ve İslâm penceresinden değerlendirilir. XVIII. yüzyıldan itibaren yabancı dilde yazılmış eserlerin Ermeniceye çevrilmeye başlamasıyla kendi içinde *Ermeni Rönesans Çağı* olarak adlandırılan bir dönemde Ermeni din adamları lokomotif görevi görmüşler ve Ermeni toplumunun bilinçlenmesine önemli katkılar sağlamışlardır (Eryılmaz, 2011a: 194). Bundan dolayı Sona'nın yetişme tarzında ruhanilerin yönlendirmesi belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Ona göre Ermeni din adamları hem milliyetçi söylemleri hem de bilime yakın duruşlarıyla kendi toplumlarının inkişafında etkin görev üstlenmişlerdir. Bu sebeple, toplum nezdinde saygı duyulan ve sözlerine itimat edilen bir konumdadırlar. Celil Mehmetkuluzade *Molla Nasreddin* dergisinde “Ahund İle Keşişin Ve'zi” felyetonu ile Müslüman ve Ermeni din adamları arasındaki zihniyeti, maksadı ve bilinç düzeyini Sona'nın düşüncelerine uygun bir şekilde ortaya koymuştur:

“... Keşiş uca sesle kendililere bu sözleri deyirdi: “Ermeni milletinin dünyada üç sevgili balası var: “veten”, “millet” ve “dil” ...

... Molla Qurbanqulu kendililere deyirdi: “Ağacın altında suyun qırağına böl etmek yaxşı deyil, çünkü hemzad, ecinne, şeyatin insana zerer yetirer. Çaharşenbe, şenbe ve tek günü qebristana ve hamama getmek olmaz, çünkü bu günlerde ecinne ve divler qebristana ve hamama cem olub qonaqlıq ederler ve hemin günler bunların bayramıdır, insanı görseler zerer yetirerler. Eger bir kesin bele bir qeza başına gelse, durmayıb gelsin benim yanına, vaxt iken ona “heft heser” duası yazım.” Lağlağı²

“Milli duygular klerikalizmle (ruhbancılık) iç içe geçmiştir. Ruhban sınıfı ve kilise, Ermenilerin gözünde milli düşüncenin ve milli eğilimlerin timsali haline gelmiştir.” (Perinçek, web). Bu anlayış çerçevesinde Sona Müslüman din adamlarının da hakkaniyet ve doğruluk ölçüsünde bir görev ifa etmeleri gerektiğini söyler: “Haqq buyurursunuz, amma bu barədə gərəkdir sizin ruhanilər çalışalar, çünkü xalq onlara inanır.”* (s. 10).

² *Molla Nesreddin*, (Tertipleyn: Turan Hesenzade), cilt I (1906-1907), Sayı 14, Azereşr, Bakı, 1996.

* Eserle ilgili alıntılar Aydın Xan Ebilov'un yayına hazırladığı “Neriman Nerimanov Bahadır ve Sona” adlı versiyondan yapılmıştır.

Bahadır'ın bu cümleye cevap olarak sarf ettiği sözler İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumu özetler mahiyettedir: "Bəli, doğru buyursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmə? Müsəlman filosoflarından biri deyir: "Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yəqin qoyduğu dini tanımaz." (s. 14-15). (s. 10). Bu diyalogda Hıristiyan dünyasının bir bilinçlenme ve aydınlanma süreci sonunda ruhanilerin topluma tasallut olma düşüncesinden vaz geçmek zorunda kaldıklarının altı çizilir. Bunda iktidar-ruhanî çatışmasının da büyük rolü olmuştur. İslâm dünyasında ise yöneticilerin aynı zamanda "halife" gibi ruhanî unvan sahibi oldukları, dolayısıyla iktidarlarını sık sık dine müracaat ederek sürdürdükleri düşüncəsi ön plâna çıkar. Ayrıca, İslâm anlayışının din adamlarının söylemlerine göre şekillendiği, bu söylemlerin de genellikle menfaat odaklı olduğu vurgulanır. Akla ve pozitif bilimlere yönelme salık verilir:

"Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağılı müəyyən, həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Haman bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər bir işi ağıla həvalə et, ağıl nə buyurarsa, ona əməl et..." (s. 11).

"Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?" (s. 36, 38, 39). Sona'nın bu sözləri insanların dil, din, kültür ve zihniyyət ayrışmasına bir itiraz olarak kayda geçer. Bahadır'ın iç dünyasında bu ayrışmayı giderecek her hamlenin boşa gittiği ve giderek daha da kalın çizgilerle varlığını sürdürdüğü görülür.

Bahadır ile Aleksey münasebetinde dil ve din konuları üzerinde durulur. İsmail Gaspıralı (1851-1914)'nın *Tercüman* gazetesi söz konusu edilerek, Türk dilini sadeleştirmek yerine, giderek karmaşık yapıya bir dil haline getirme faaliyetleri tenkit edilir. Entelektüel kesimden bazı şahısların gazetelerde Rus diliyle yazmaları ve toplumun kendilerini anlamasını istemeleri züppelik ve lumpenlik olarak değerlendirilir. Ayrıca, Müslümanların matbuata ilgi duymadığı; gazete, dergi ve kitap okuma alışkanlığının olmadığı ve netice itibarıyla de fikren gelişme gösteremediği ifade edilir. Buna karşılık Ermenilerin okul, kilise ve matbuat faaliyetlerine sürekli katkı yapmasına dikkat çekilir (s. 12-15).

Birinci bölümün bu şekilde tamamlanmasından sonra ikinci bölüm Bahadır'ın Sona'nın evinden ayrılarak Tiflis'e gitmek üzere yola koyulmasıyla başlar. Seyahat esnasında konakladığı handa gerçekleşen Bahadır-İvan (Hancı) diyalogunda Müslümanların hırsızlık ve eşkıyalık yapmaları, sık sık kuralları ve kanunları çiğnemeleri, hatta Allah'tan ve padişahıtan bile korkmamaları eleştirilir. Adetler, gelenekler sorgulanır. Nişanlı kızların kaçırılmasına, şikâyetlerin netice vermemesine, asayişin bozulmasına ve toplumsal huzursuzluğun ileri boyutlara varmasına vurgu yapılır.

Tiflis'te gerçekleşen Bahadır-Sultan görüşmesinde toplumun aydınlanmasında kadının ve üniversite gençliğinin rolüne işaret edilir. Kadının eğitilmiş, bilgili, kültürlü ve modern olması gelecek nesillerin yetişmesinde etkili olacaktır. Ayrıca Müslümanlar için uygarlık dairesinde yer almanın vacip olduğu dile getirilir. Öte yandan tahsil aldıkça yabancılaşma ve züppeleşme eğilimi Türk kızlarının genelinde gözlemlenen bir davranış biçimi olarak endişe kaynağı olur. Bunların topluma yabancılaşma ve yozlaşma emareleri göstermesi ciddi bir sorun olarak masaya yatırılır. Celil Mehmetkuluzade'nin "Türkçe danışmak ayıptır, şahsın ilminin azlığına delalet eder" sözünü hatırlatacak şekilde, eserde sözü edilen kızın ısrarla Fransızca ve Rusça konuşması eleştirilir:

"Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nəyə lazımdır..." (s. 29).

Bahadır-Sultan diyalogunda züppe kızın rivayet edilen bu sözü üzerine Bahadır: "Gör bir, sən özün türk qızı olasan öz dilini bəyənməyəsən! Özün türk övrəti olasan, iyirmi il bundan müqəddəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... Türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və ya firəng dilini bilməkdən ötəri və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan ötəri mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır..." (s. 29) diyerek kızın davranışını protesto eder. Bu epizotta İslam dininde fırka ve mezhepler ayrılığının lüzumsuzluğu ve sakıncaları; din adamının millet ve din için gayret göstermekten imtina etmesi de eleştiri konusu olur.

Eserin tamamında Sona'nın ailesi kızlarının Bahadır'la olan dostluğuna karşı olumsuz bir tavır sergilememiştir. Aile için Bahadır'ın Müslüman olması bu dostluğun sürdürülmesine mani değildir. Sona'nın anne ve babası kendilerine kardeşçe görünen bu muhabbeti ziyadesiyle desteklerler. Ancak, bu muhabbetin aşk kaynaklı olduğu anlaşıldığında Sona'nın annesi kaygılanır. Farklı dinlere ve farklı milletlere mensup olmaları aralarında uçurum dereler olması anlamına gelmektedir. Burada kendiliğinden ortaya çıkan soru zihinleri meşgul edecek mahiyettedir: Uçurum dereleri bizzat kendisi oluşturan insanoğlu, onları yok etmeye de muktedir değil midir?

Bahadır'ın Sona'ya yazdığı mektup olay örgüsünü oluşturan problematiğin bütününe kapsayacak şekilde kaleme alınmıştır: millet sevgisi, din sevgisi, peygamberlere duyulan sevgi ve saygı, güzel ahlâka övgü ve aşka dair ne varsa tamamı kutsanmıştır ve bir Allah'ta birleşmenin problematiği ortadan kaldıracak yegâne çözüm olacağına ısrarla vurgu yapılmıştır.

Sona'nın babası Yusif kültür, din ve millet farklılığına karşı son merhalede Bahadır'ın Hıristiyan olmasını talep etmek üzere Sona ile birlikte Petersburg'a gider. Bahadır Sona'ya yazdığı mektupta aşkını itiraf ederek onu üzdüğü zannıyla pişmanlık içinde kıvrılmaktadır. Hatta bu pişmanlık kendisini intihara sürükleyecek boyutlara ulaşmıştır. Nitekim bu facia Yusif-Bahadır diyalogundan sonra gerçekleşir. Yusif'in sözleriyle sadece Bahadır ve Sona'nın kaderini değil, iki milletin kaderini de belirleyen en can alıcı çevresel faktör devreye girer:

“- Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur... Bahadır təəccüblə Yusifə baxıb soruşdu:

- Əcəba! Nə üz veribdir?

- Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti məni və Maşonu böyük təşvişə salıbdır. Siz özünüz bilirsiniz: dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq. İndi bu təmiz, saf ürəkli qız sizə aşiq olub, gecə-gündüz aramı yoxdur. İndi ikimiz də gəlmişik üçlükdə bu işə sərəncam verək. Sonanın öz millətində olan məhəbbəti sizə məlum. Bizim və yainki sizin millətin belə işlərdə qeyri bir nəzərdə olmağı da sizdən gizlin deyil... Özünüz, əlbəttə, düşünürsünüz... Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqidə, fəqət camaat... Millət...” (s. 44).

5. SONUÇ

Romantizmin coşkusu ve iç dünyalarında neşet eden samimi duygusallık ortama hâkim gibi görünse de realite önlerinde devasa boyutlarıyla dağ silsilesi gibi durmaktadır. Eserde milliyet ve din farklılığına dayalı bir realitenin sebep olduğu problematiği kutsal aşk aracılığıyla çözümleme ve aşma teşebbüslerinin netice verip vermeyeceği henüz belirgin bir şekilde ortaya konmuş değildir. Buna rağmen Bahadır ve Sona bu durumun vehametini içten içe duyumsamaktadır.

Nerimanov, bir yandan halkların dostluk çerçevesinde bir arada yaşamasının özlemine dile getirirken bir yandan da Ermeni toplumundaki ırkçı yaklaşıma ve dinî fanatizme vurgu yapmıştır. Bu özellikleri diri tutan bir toplumda, kişisel veya aile bazında var olan hoşgörünün cemaat veya toplum bazında kabulü mümkün olmayan bir duruma evrilmesi tehlikesi her an vardır. Dolayısıyla, Sona ve ailesi kendi cemiyetlerinden gelmesi mutlak itirazları ve reddiyeyi göğüsleme noktasında çözüm arayan ve çaba sarf eden taraf olarak kurgulanmıştır.

Ermeni toplumunun daha bilinçli olduğunun vurgulanması yabancı bir kültüre direncin de daha güçlü olacağına önemli bir işareti sayılmalıdır. Zira Ermeni toplumundaki bilinç kendi millî reflekslerini her an teyakuzda tutan bir özelliğe sahiptir. Ermeni toplumundaki güçlü geleneksel yapı *öteki* ile yaşanacak her tür birlikteliğe nefretle bakacak özelliktedir. Nitekim bu durumu bilen Sona'nın babası evliliğin gerçekleşmesi için yegâne çareyi Bahadır'ın Hıristiyan olmasında görmüştür. Bahadır Hıristiyan olduğu takdirde Ermeni cemaatinin itirazının şiddetini azaltacağı hesabı yapılmıştır. Kültürel ve sosyal farklılık Bahadır için de ciddi bir sorun olarak durmaktadır. Onun da kendi toplumundan tecrit edilmesi ihtimal dışında değildir. Ancak, Sona'ya göre sorunsalın çözümü Hıristiyan veya Müslüman olmakta değil, bunları aşabilmektedir.

Millet, din ve kültür farklılığı bu iki insan arasında yakınlaşmaya, aralarında bir sevginin, aşkın doğmasına engel olmadığı halde, iki toplum arasındaki gerginlik ve çatışmalar bu serüvenin trajediyle sonlanmasına sebep olur. *Uçurum dereler* bu iki insanı yutmakta bir an dahi tereddüt etmez. Bahadır intihar eder. Sona akıl hastanesine yatırılır.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, H. (2004). Neriman Nerimanov, Hayatı ve Mücadelesi, İleri Yay., İstanbul.

Ahmedov, T. (2004). N. Nerimanov: Seçilmiş Eserleri, Lider Neşriyyat, Bakı.

Akın, Ü. (2015). “Azerbaycan Edebiyatı Realist Roman Yazarlarından Neriman Nerimanov'un “Dini-Millî Ayrımcılığa Bir Başkaldırı Romanı: Bahadır ve Sona”, Kafkas Üniversitesi Uluslararası Sempozyum “Azerbaycanşinaslık: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği” (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih), 21-23 Ekim 2015, Kars: Bildiriler Kitabı (ss. 366-378).

- Aliyeva, G. (2005). SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Plânlaması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Atay, A. (2016). "Edebiyat, Toplum, İdeoloji Etkileşimlerinde Tepkisel Süreç Ve Azerbaycan Örneği", Bartın Üniversitesi Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016 Bartın: Bildiriler Kitabı 2. Cilt, (ss. 161-170).
- Bozkuş Deveci, Y. (2006). "Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar", Ermeni Araştırmaları, S. 23-24.
- Bozkuş Deveci, Y. "Ermenistan Tarih Ders Kitaplarında Türk-Ermeni İlişkilerinin Sunulması", http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermenistan-tarih-ders-kitaplarinda-turk-ermeni-iliskilerinin-sunulmasi/#_ftnref1 (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017).
- Bozkuş Deveci, Y. "Ermenilerin Gözüyle Tehcir, Sovyet ve Sovyet Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermenilerin-gozuyle-tehcir-sovyet-ve-sovyet-sonrasi-turk-ermeni-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017).
- Deveci, Y. (2006). Zaven Biberyan'ın "Yalnızlar" Adlı Romanıyla Barbara Frischmuth'un "Pembe Ve Avrupalılar" Adlı Romanında Türk İmgesi, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi.
- Erol, A. (2016). "Toplumsal Duyguların Şekillenmesinde Edebiyat ve Müzik İlişkisi", Bartın Üniversitesi Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016 Bartın: Bildiriler Kitabı 2. Cilt, (ss. 533-542).
- Eryılmaz, D. (2011a). "Ermeni Literatüründe Anıların Niteliği ve Yazılış Amaçları", Ermeni Araştırmaları, S. 39, (ss. 187-212).
- Eryılmaz, D. (2011b). "Bir Ermeni Yazarın Kaleminden Gümrü'de Gelenekler ve Türk-Ermeni Ortak Yaşamı: Mıgırdiç Armen'in Hegnar Çeşmesi Adlı Romanı", Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni –Bildiriler-, (ss. 127-138), Ordu Üniversitesi SBE Yayını, Ordu.
- Gasımzade, G. (1956). Azerbaycan Edebiyatında Halglar Dostluğu, ASSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı.
- Karaca, B. (2003). "Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili", Ermeni Araştırmaları: 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. 3, Ankara.
- Hesenzade, T. (Tertipleyen). (1996). Molla Nesreddin, cilt I (1906-1907), Sayı 14, Azereşr, Bakı.
- Morkoç, A. (2016). "Mevlüt Süleymanlı'nın 'Ermeni Adındaki Harfler' Romanı ve Tarihi Gerçekler", Journal of Human Sciences, 13(3), (ss. 5290-5303).
- Musaev, G. (Tertibatçısı). (1956). Neriman Nerimanov, Eserleri, ADN, Bakı.
- Penah, G. (2014). Cefer Xendanın Azerbaycan Edebiyatına Dair Tedqiqatlarının Seciyyevi Xususiyetleri, UniPrint, Bakı.
- Perinçek, M. "İki Gürcü Siyasetçinin Ermeniler ve Taşnaklara Bakışı", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/iki-gurcu-siyasetcinin-ermeniler-ve-tasnaklara-bakisi/> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017).
- Savaşkan, V. (2015). "Azerbaycan'da Ana Dilinin Öğretilmesine Yönelik Yazılmış İlk Ders Kitapları", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 53, (ss. 201-214), Erzurum.
- Sertçelik, S. (2009). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci: 1678-1914, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. No: 131, Ankara.
- Uygur, E. (2007). "Azerbaycan Edebiyatında Türk-Ermeni İlişkileri" (Poster Bildiri), I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 09-15 Nisan, İzmir, 2006 (Düzenleyen: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü). I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı V, s. 2239-2244, Lazer Ofset, Ankara.
- Uygur, F. (2016). "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu ve Fransız-Ermeni İttifakı Üzerine Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 35, S. 60, (ss.175-194), Eylül.
- Xan (Ebilov), A. (Yayına Hazırlayan). (2010). Neriman Nerimanov Bahadır ve Sona, YYSQ Milli Virtual Kitapxana, Bakı.